

YÖNETİM MEKANİZMASI OLARAK SOSYAL KONTROL ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Lütfullah ÜN*

Özet

İnsanlar birlikte yaşamaya başladıkları andan itibaren birlikte yaşama dair çeşitli sorumlulukları üstlenme ve kurallara uyma gereksinimi duymuşlar veya bu gerekliliğe zorlanmışlardır. Her toplumda ve grupta farklı şekilde ve niteliklerde kendini gösteren kontrol mekanizmaları içerisinde kişiler, bir yandan çeşitli davranış kalıpları edinirken, diğer yandan da bütünü içerisinde bir aktör olabilmektedirler. Modern toplumlarda da bu gerçeklik devam etmekte olup kontrol mekanizmaları günümüzde önemli değişimlere uğramıştır. Bu çalışmada değişime uğrayan sosyal kontrol mekanizmalarının kamu yönetimini ilgilendiren çeşitli yönleri ele alınacaktır. Yönetimi ilgilendiren boyutlarıyla sosyal kontrol mekanizmaları ile ilgili farkındalığın ortaya konulması amacıyla hazırlanan bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Kontrol, Kontrol Mekanizması, Toplum, Birey, Yönetim.

Jel Kodlar: H83

AN EVALUATION ON SOCIAL CONTROL AS A MANAGEMENT MECHANISM

Abstract

Since the moment people started living together, they have felt the need or been forced to take on various responsibilities and follow the rules of living together. Within the control mechanisms that manifest themselves in different ways and qualities in every society and group, people, on the one hand, acquire various behavioral patterns, and on the other hand, they can become an actor in the whole. This reality continues in modern societies as well, and the control mechanisms have undergone significant changes today. In this study, various aspects of the social control mechanisms that have undergone changes related to public administration will be discussed. The literature review method will be used in this study, which has been prepared with the aim of raising awareness about the social control mechanisms with their dimensions related to management.

Keywords: Social control, Control mechanism, Society, Individual, Administration.

GİRİŞ

Toplum, aynı toprak parçası üzerinde bir arada yaşayan ve temel çıkarlarını sağlamak için işbirliği yapan insanlarca oluşturulan (TDK, t.y.a) üst bir yapıdır. Bu yapı içerisinde insanlar hayatı algılamaya başladıkları ilk andan itibaren çevrelerinde gözlemedikleri veya çeşitli sebepler ve olaylarla öğrendikleri karşısında kendilerine fiziki, ahlaki, mental vb. birçok sınır oluşturur veya ilkeler benimser. Esasen bireyin çevresinde karşılaştıkları olaylar karşısında göstereceği tutum ve davranışın bu noktada iki temel kontrol mekanizması olabilmektedir.

* Dr., Mülki İdare Amiri, İçişleri Bakanlığı, Hukuk Müşaviri, lutfullahun57@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8764- 5113.

Bunlar otokontrol (özdenetim) ve sosyal kontrol olarak ifade edilebilir. Otokontrol (özdenetim) “daha önemli bir amaca ulaşabilmek için kişinin tepkilerini, davranışlarını veya başka amaca yönelme eğilimini denetleyip kısıtlaması” (TDK, t.y.b) olarak tanımlanabilir. “Kişinin belli bir amaca ulaşmak için tepki, duygu ve davranışlarını bilinçlice düzenleyebilmesi” olarak da tanımlanabilen otokontrol mekanizmasında kişi bu yöndeki becerileri sonradan kazanabilir, düşünce ve duygularını kontrol edebilir (Bkz. Brukner, 2020; Heegard, 2021). Kişinin bu yöndeki öğrenimi çevreden kaynaklı olabildiği gibi; dini ve ahlaki eğitimler, vicdani gelişim gibi sebepler de otokontrolün gelişiminde önemli etkenlerdir. İnsanların kontrolünü sağlayan diğer bir mekanizma olan sosyal kontrol ise birçok tanıma haiz olup çeşitli teorilerde ele alınmıştır. Her toplumda birbirinden farklı özellikleri de ihtiva eden bu mekanizmalar, aynı zamanda tarihsel süreç içerisinde çeşitli değişim ve dönüşümler de geçirebilmektedir.

1. SOSYAL KONTROL

Avrupa’da feodalitenin yıkılmasının ardından monarşik yönetimlerin modern devlet kurumlarına evrilmesi ve karmaşık sanayi organizasyonların kurulmasıyla endüstriyel toplumlar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte eski geleneksel kurumların güçlerini kaybetmesi ile birlikte, bireylerin ve toplumun kontrolü meselesi ortaya çıkmıştır. Bu meselenin çözümü olarak da sosyal kontrol kavramı ortaya atılmış ve sosyologlar arasında kullanılmaya başlamıştır. 1800’lü yılların sonlarından itibaren sıkça kullanılmaya başlanan “sosyal kontrol” kavramı¹ ile ilgili olarak günümüze değin çeşitli tanımlamalar yapılmış ve teoriler geliştirilmiştir.

Basit bir tanım olarak sosyal kontrol, “...belli bir davranışı gerçekleştirme konusunda toplumun bireye etkisi ve baskısı” (Tan, 1981:121) olarak ifade edilebilir. Yine “birey ve grupların davranışlarının sosyal süreçlerce düzenlenmesi” (Oxford, t.y.) olarak da tanımlanabilen sosyal kontrol, “...sosyal düzenin devamını sağlamak ve sapmayı önlemek için toplum veyahut sosyal gruplarca kullanılan mekanizma ve araçların bütünü”nü (Dönmezer, 1982: 286) ifade eder.

Sosyolojide birey ve grup davranışlarını düzenleyen sosyal süreçleri anlatmak için kullanılan bir terim olan sosyal kontrol, tüm toplumlarda görülmekte olup bu sosyal kontrol mekanizmaları ile bireylerin davranışlarını yönlendiren kurallara uyması sağlanarak

¹ Sosyal kontrolü sosyolojik bir kavram olarak ilk kullanan Amerikalı sosyolog E. A. Ross, kavram ile insanların beraber nasıl uyumlu yaşayabildiklerini göstermeye çalışmıştır (Janowitz, 1975: 89).

sapma/sapkınlıkla başa çıkılması hedeflenmektedir (Bkz. Marshal, 1999: 741-742). Sosyalleşme sürecinin de bir uzantısı olan sosyal kontrol, her bireyin yetiştiği veyahut göç ettiği toplumda karşılaşılabilecek bir gerçekliktir. Birey kendisinden beklenen davranış örüntüsünü gerçekleştirerek topluma uyum sağlar. Böylece kendini de kontrol eden birey bir anlamda sosyalleşmenin sübjektif boyutunu da yaşamaktadır. Bir baskı süreci olarak da değerlendirilebilen sosyal kontrol (Fichter, 2016: 207), toplumun üyelerini sosyalleştirerek sosyal rolleri öğretir ve toplum ile bireyi bütünleştirir. Burada mücadele edilen ve engellenmek istenen şeyler ise suç, sapma ve sapkınlık gibi toplumca olumsuz görülen konulardır. Topumlarda suçların ve sapkın davranışların neler olduğunu ise ortak duyguların niteliği belirler. Bu yöndeki kolektif bilincin baskı gücünü de aileler, evlilikler, dini kültürler vb. sosyal kurumlar artırır (Durkheim, 2020: 136; Pitts, 1968: 382). Sosyal kontrolü, sosyal yaşamda insanları etkileyen ve toplumun kabul ettiği davranışların tersi yönde yapılan davranışları denetlemek olarak tanımlayan Ross'a (1896) göre bu mekanizma, sosyal faaliyetleri düzenlemeyi değil toplumsal düzenle çakışan aktiviteleri düzenlemeyi amaçlayan bir eylemdir. Dolayısıyla sosyal kontrol kriz halinde ortaya çıkan anormal davranışları engelleyecektir.

Sosyal kontrolle alakalı olarak sosyal düzen vurgusunda bulunan Durkheim (1984: 164; 2005: 215) ise toplumların iktisadi ilişkiler, hukuk, din ve bazı devlet kurumları aracılığıyla kurulu olan bir sosyal düzenlerinin olduğunu belirtmektedir. Benzer bir vurguyu yapan Weber (1978: 955) ise örgüt ve güç yapıları aracılığıyla kurulu olan iktisadi ilişkiler üzerinde durmuş; bürokrasi ve otoritenin sosyal düzeni sağladığını savunmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na kadarki sosyal kontrol değerlendirmeleri bütüncül bir bakış açısına haiz iken savaş sonrasında yapılan tanımlamalar sapkın davranışlara odaklanarak yapılmıştır. Bu dönemde Parsons (1951: 170), sosyal sistemlerin amacı olarak belirttiği sosyal kontrol kavramıyla ilgili olarak "birçok yapı ile etkileşim içinde olan ve insanların olağanın dışındaki davranışlarını engelleyen süreçler" değerlendirmesinde bulunmuştur.

2. RESMİ SOSYAL KONTROL-GAYRİ RESMİ SOSYAL KONTROL FARKLILIKLARI

Resmi (formal) ve gayri resmi (informal) olarak iki grupta el alınabilen sosyal kontrolün günümüzdeki en meşru yetkilisi (yani resmi kontrol) devlettir. Resmi sosyal kontrolde, insanlar devletin yasaları ve ceza organları aracılığıyla kontrol edilmekte ve uyuma zorlanmaktadırlar

(Innes, 1985: 6). Gayri resmi sosyal kontrol de ise toplumsal normlara uymayan, bu normları ihlal eden kişiler hoş karşılanmaz, yadırganır, ayıplanır ve dışlanır. Ayrıca bu kişilere “ilişkiyi kesme, konuşmama, küsme, yüz çevirme” gibi tepkilerin yanı sıra onları kınama ve onlarla alay etme gibi tepkiler (bir tür yaptırım olarak) de gösterilebilmektedir (İçli ve Burcu, 1993: 44).

Resmi kontrolün “yapısal düzenlemeler, yasalar, bürokratik süreçler ve örgütlerin fiziki tasarımlarından oluştuğunu söylemek mümkündür (Goldman ve V. Houten, 1977; Hollinger ve Clark, 1982). Gayri resmi kontrol ise resmi kontrolün aksine yazılı kurallara veyahut prosedürlere dayanmayıp tamamen sosyal ilişkilere bağlıdır (Gibbs, 1977; Meier, 1982). Bununla birlikte gelenekler ve sosyal ilişkilerin de birer kontrol mekanizması olduğunu belirten Homans’a göre (1931: 281-284) bu mekanizmalar normların insan davranışlarını etkilemesi ile oluşabilmektedir.

Resmi sosyal kontrolün normları ve yaptırımları yazılı olduğu için sonuçları ve uygulaması da nettir. Bu açıdan icracı olan yine resmi kurumlardır. Bununla birlikte sosyal ilişkiler aracılığı ile kurulan gayri resmi kontrolde sosyal düzenle uyumsuz olan birey, bu ilişkiler açısından soyutlanır ve psiko-sosyal bir tecrit yaşar. Gayri resmi kontrolün normlarının çiğnenmesi durumunda, resmi kontrol mekanizmalarında yer alan kurallar gibi belirli bir yaptırım olmamakla birlikte bazen bu ihlallerin yaptırımlarının sonuçları resmi normlara göre daha ağır olabilir (Clark ve Gibbs, 1964). Bu çerçevede gayri-resmi kontrol de bireylerin sapkın davranışlarını veya suçları engelleme amaçlı bir mekanizmadır.

Gayri resmi kontrol ile resmi kontrol mekanizmaları arasında ise giderek resmi kontrol lehine evrilen bir yönelim söz konusudur. Sosyal kontrol mekanizmalarında resmi kontrolün bir aracı olan kanunların birey ve toplulukların meselelerine çözüm getirmesinin de geleneksel davranış kurallarının geçerliliğini sona erdirdiğini, diğer bir ifade ile bunlara yönelik güveni azalttığını da söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile gayri resmi kontrolü şekillendiren geleneksel davranış kalıplarının erozyona uğraması kanunların da uygulanabilirliğini ve gücünü arttırmaktadır (Bkz. Innes, 2003:43).

3. DÜNYADA SOSYAL KONTROLÜN GELİŞİMİ VE GÖRÜNÜMÜ

1700’lü yılların sonlarına kadar tarıma dayanan hayat koşulları nedeniyle toplumsal ilişkiler ve dini esaslara bağlı gayri resmi sosyal kontrol uygulamaları (mekanizmaları) toplumsal hayatta yer almaktaydı. Toprak malikleri, toprakları üzerindeki halkı iktisadi

menfaatleri için denetimleri altında tutarken, bu paraleldeki amaçları doğrultusunda çeşitli düzenlemeler de tesis etmişlerdir. Merkezi ordular sadece dış tehditlere ve iç isyanlara karşı kullanılan bir kontrol aracı konumundaydı. Endüstri Devrimi sonucunda gereksinim duyulan işgücünün kırsaldan gelen insanlardan karşılanması sonucu kent nüfusu çok ciddi ölçüde artmış ve kentlerde sosyal düzensizlikler meydana gelmiş, bu durum polis teşkilatının kurulmasını gerektirmiştir. Yine ortaya çıkan hastalıklarla mücadele etme ihtiyacı da beraberinde gelmiş ve hastane ve diğer sağlık teşkilatlarının kurulum süreci başlamıştır.

1800'lerin başlarından 1900'lerin ortalarına kadarki dönemde ise emniyet teşkilatları (yetki ve sayı olarak) güçlenmiş ve büyümüştür. Ayrıca bu dönemde polis teşkilatıyla birlikte hastaneler (hastalar, akıl hastaları ve bakıma muhtaçlar için), hapisaneler (daha geniş ifade ile adalet sistemi) ve fabrikalar da toplumu denetim altında tutan ve üretim süreçlerine katan mekanizmalar olmuştur. Bu dönemde çalışma durumu olmayan veya sapkın kabul edilen kişiler bu mekanizmalarla (ve diğer yasal düzenlemelerle) düzeltilmeye ve topluma normal bireyler olarak katılmaya çalışılmıştır. Bu dönem devletlerin bilgi ve gözetleme pratikleri elde ettiği ve bu sayede otoritesini kurduğu bir dönemdir. Bu dönemde devletlerin kurduğu bürokratik sistemler de tüm bu süreçte ana yürütücü olmuştur (Bkz. Innes, 2003).

1900'lerin ortalarından itibaren iktisadi, kamusal ve siyasal alanlardaki gelişmelerden sosyal hayat da etkilenmiş, sosyal alana ve suçun kontrolü alanına devletin müdahalesinin azaltılmasına yönelik görüşler ortaya atılmıştır. Bu dönemde devlet mekanizmaların yerine sosyal mekanizmaların yer almış (örneğin toplum polisliği, gönüllü suç önleme, ihbarcılık vb.) ve böylece maliyetler azaltılmış ve suç kontrolünün daha etkin olacağı düşünülmüştür (Cohen, 1990: 62-215). Diğer bir ifade ile kapalı kurumsal yapıların yerini açık sosyal kontrol almaya başlamıştır. Yerel yönetim, STK ve bazı özel kuruluşlara da devlete ait bazı görevler (ıslah ve bakım evleri, klinik ve bazı polisiye uygulamalar) verilmiştir (McCahill, 2002: 21; Garland, 2001:17). Bu dönemde batı toplumunda tarımla uğraşan sınıfın sayıca azalarak köylülüğün ortadan kalkması, kentleşmenin giderek artması (ve modern kentlerin kurulması ile gözetim sistemlerinin kurulmaya başlaması), eğitim seviyesinin ve teşvikinin artması ile kadınların işgücü ve yükseköğretime katılımlarının artması gibi gelişmeler sosyolojik dönüşüme öncülük etmiştir. Bilgi üretimi ve bilgiye erişim olanaklarının artması ve siyasal, sosyal ve iktisadi konularda toplumun daha çok fikir sahibi olabilmesi de önceki dönemlerden önemli bir kopuşa

işaret etmektedir (Hobsbawm, 1995: 289-311). Ayrıca bu dönem sosyal kontrol açısından resmi ve gayri resmi kontrol uygulamalarının birlikte görülmeye başladığı karma bir dönemdir. Kapitalizmin temel aktörü olan özel sektörün küresel ölçekte güçlenmesi ile birlikte devletin ve özel sektörün bu alanda birlikteliğinin görüldüğünü söylemek mümkündür. Öyle ki bu döneme kadar devletin beraberinde ilerleyen özel sektör bu dönemden itibaren öncü rol üstlenmiş, diğer bir ifade ile devlet kurum ve kuruluşları özel sektörün faaliyetlerinin takipçisi olmuş ve kendilerini güncellemişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dünyasında kendini gösteren kalkınma ve refah dönemi özellikle 1960'ların sonuna doğru yaşanan ekonomik dalgalanmalar, altın/dolara endeksli finansal sistemin zayıflaması, işgücü verimliliğinin azalmasına karşın sendikal hakların katılığı, işsizlik sorunu ve son olarak Arap-İsrail Savaşı'yla başlayan petrol krizi nedeniyle sona ermeye başlamıştır (Bkz. Hobsbawm, 1995:285; Smith, 2006: 329). Dünya ekonomisinin tekrar gerilemeye başladığı 1970'lerle birlikte, devlet baskısı daha önce görülmediği toplumsal kurumlarda dâhi görülmeye ve resmi kurumlar (hapishaneler, hastaneler, kliniklere vd.) güçlenmeye başlamıştır. Bu dönem yeni iktisadi döneme uygun olarak tüketim düşüncesinin topluma yaygınlaştırıldığı ve tüketimin bir sosyal kontrol (denetim) aracı haline geldiği dönem olmuştur. Aynı zamanda yeni özgürlük alanı olan tüketim sürecine katılanlar ile katılmayanlar arasın da görülmeyen sınırlar oluşmuştur. Geç modernite olarak da ifade edilen ve toplumsal kaynaşma ve özümseme üzerine kurulu önceki dönem anlayışının aksine bu dönem “ayırma ve tecrit etme” mantalitesi üzerine kuruludur. Zira bu dönemde toplumsal bireyselleşme (atomize yaşam), işgücü piyasasında yaşanan köklü değişimler ve ekonomik ilişkiler doğal olarak kontrol mekanizmalarında da değişime yol açmıştır (Young, 1999:7). Yine bu dönemde devlete ait bazı işlevler toplumsal kuruluşlara ve özel sektöre devredilmiş, özel güvenlik personeli ve girişimlerinin giderek artan gözetleme uygulamaları nedeniyle/sayesinde sosyal kontrol artmış ve sıkılaşmıştır.² Bu döneme dair diğer önemli bir durum ise kentlerde oluşan yeni sosyolojide yeni sosyal kontrol gereksinimlere uygun olarak kentlerin yeniden inşaa edilmeleri, suça karşı güvenli ve savunulabilir konutlaşmaya gidilmesidir (Cohen, 1990:128-215). Ayrıca yine bu dönemde başta

² Dolayısıyla bu süreç resmi sosyal kontrolün şeklen değişerek yoğunluğunun arttığı bir süreç olarak günümüzde de devam etmektedir.

küreselleşme ve yeni sağ politikalar olmak üzere birçok etken, önde gelen batılı ülkelerde devletin sosyal kontrol mekanizması olarak işlevini güçlendirmiştir.

4. TÜRKİYE'DE SOSYAL KONTROLÜN GELİŞİMİ VE GÖRÜNÜMÜ

İkinci yüzyılına giren Türkiye tarihsel süreçte edindiği idari, sosyal ve siyasal birçok mirası halen korumaktadır. Bununla birlikte gerek resmi gerekse gayri olsun gelişen teknolojik, ekonomik, sosyal vb. karşısında birçok kontrol mekanizması değişime hatta dönüşüme uğramıştır. Her ne kadar değişime ve dönüşüme uğrasa da özellikle aile, din, kültür gibi birçok kontrol mekanizmasının etkinliği günümüzde halen devam etmektedir. Esasen toplumu salt kanunlar ile sosyal kontrolünün sağlanamayacağı, diğer bir ifade ile hayatın her alanının kanunlarla düzenlenemeyeceği de açıktır. Bu noktada toplumun genel esenliğinin sağlanması için kişilerin özel hayatının korunacağı bir sosyal kontrol, devlet ve toplum nizamı açısından önemlidir. Türk toplumunda bu mekanizmaların çeşitli örneklerini görmek mümkündür.

Türk toplumunda hemen hemen her dönem ideal ve makbul insanının özelliği olarak kabul gören “Allah’tan korkmak ve kuldan utanmak” (Candan, 2018) kriteri ve bu yöndeki sosyal ve bireysel beklenti Türk toplumu açısından önemli bir sosyal kontrol mekanizması olmuştur. Esasen geleneksel olarak var olan bu beklentinin kişiyi devletin yaptırımından uzak tutacak bir yönünün olduğunu söylemek mümkündür. “Allah’tan korkmak” kriterini daha geniş çerçevede “ahlaki ilkeleri, çeşitli değer ve alışkanlıkları özümsemek ve davranışlarına yansıtma” gibi durumlar ile birlikte de değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira bireyler kimsenin ne diyeceğine veyahut ne düşüneceğine yönelik herhangi bir kaygısı olmaksızın olması gerekeni yapabilir ve bunu Allah korkusu/sevgisi, vicdani yönelim, iç huzur arayışı, ahlaki prensipler gibi sebeplerle bireysel olarak olgunlaşabilir ve bunu davranışlarına da yansıtabilir. Böyle bir otokontrolün geleneksel Türk toplumunda ifadesi Allah’tan korkmak olarak ifade edilebilir. Kuldan utanmak olarak ifade edilen sosyal kontrol mekanizmasında ise en yakın ve dar çevreden başlayarak bireyi çevreleyen veyahut bireyin içinde yaşadığı (veya mensup olduğu) tüm sosyal toplulukların (aile, akrabalar, arkadaş çevresi, komşular, mahalleli, aynı hemşeriler vd.) olduğu söylenebilir. Bu sosyal toplulukların günümüzde değişen sosyal, ekonomik ve teknolojik şartlar nedeniyle değişim ve dönüşüme girmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Tarihsel süreçte küçük topluluklar halinde yaşamın da bir sonucu olarak çeşitli kontrol mekanizmaları yönetim sistemi ile ilgili de sonuçları beraberinde getirmiştir. Bu sonuçlardan birisi ikili kontrol mekanizmasıdır (Bkz. Önderman, 2007:51-59). Örneğin Türk yönetim tarihine bakıldığında aynı aile/sülaleden insanlardan oluşan beylikler bir zaman sonra devlet kurmuş veyahut başka devletlerin idaresine girmiştir. Ulaşımın ve iletişimin imkan açısından sınırlı olması sebebiyle devletlerde ise adem-i merkeziyetçi bir idare sistematığı oluşmuştur.³ Diğer bir ikili kontrol sistemi görünümü ise köy ve mahalle hayatı üzerinden ele alınabilir.

Gerek köyler gerekse mahalleler sosyal yapıları itibariyle tarihsel süreçte önemli bir kontrol mekanizmasıdır. Bu yapıda kişi-devlet ilişkisinden önce kişi-topluluk ilişkisi gelmekte olup, bu duruma pek çok örnek verilebilir. Tarihsel süreçte genel olarak etnik ve/veya dini bağın olduğu mahalle veyahut köy topluluğunda, herkes birbirine kefil olup aralarında hukuksal bağ bulunmaktaydı. Devlete karşı da toplu yükümlülükleri bulunan bu birimler; vergi toplanmasından, güvenliğin sağlanmasından ve bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesinden sorumluydular (Ortaylı, 2001: 3). Ayrıca kent güveliği konusunda mahalle halkının birbirine kefil olması, faili belli olmayan suçlarda cezanın tüm mahalle halkından alınması ve suçun aydınlatılmasında kadıya yardımcı olunması da konuya dair diğer örneklerdir (Bkz. Abacı, 2001; Bayramoğlu Alada, 2008). Mahalle imamı ise (müezzin ve kethüdanın da desteği ile) din hizmetlerinin yanı sıra mahalle ve halkı ile alakalı her türlü sosyal ve ekonomik meselenin de çözüm mercii olmakta,⁴ mahalle halkı da sosyal düzene katkıda bulunabilmekteydi. İstenmeyen durumlara karşı sosyal kontrol mekanizması olarak rol üstlenen mahalle halkının tüm bu rolleri göz önünde bulundurulduğunda mahallenin özerk bir kent kesimi konumunda olduğu söylenebilir. Bu yapıda en ağır istenmeyen davranışlardan birisi gayr-i meşru ilişki olup, bu yöndeki kişiler kadının önüne çıkartılarak mahalleden sürülmekteydi.⁵ Sürgün dışında diğer bir önemli yaptırım ise toplum tarafından dışlanan kişiye artık kefilliğin olmamasıdır (Bkz. Özcan, 2001: 140-142). Yine “*Alevîlik’te yolun erkân ve âdâbına karşı işlenen, toplum adına dede tarafından cezalandırılması gereken suçluluk hali*” olarak tanımlanabilen “*düşkünlük*” veya “*düşkün ilan etme*” mekanizması da geçmişten

³ Hükümdarların mutlak yetkilerinin yanında dinsel kuralların devlet idaresi altında uygulanmasının yanı sıra merkezden uzak bölgelerde askeri teşkilatların ve toprak maliklerinin söz haklarının olması karmaşık bir hukuk sistemi ve sosyal kontrol mekanizması doğurmuştur.

⁴ Bu görevler gayrimüslim mahalleler için ise kendi dini önderleri (papaz veya hahambaşı) öncülüğünde icra edilmekteydi (Mantran, 1991: 54).

⁵ Osmanlı’da mahallenin bu iç yapılaşma kuralları ile beraber spekülâtif ve ahlâka aykırı yaklaşımlar da adeta imkânsızlaşmıştır (Cansever, 1996).

günümüze ulaşabilen önemli somut bir sosyal kontrol mekanizmasıdır. Geleneksel olarak bir tür hukuk düzeni fonksiyonu da gören “*düşkünlük kurumu*” bu süreçte kırsalda sosyal kontrolü gerçekleştirerek toplumsal esenliğe ciddi katkılar sağlamıştır. Ancak günümüzde özellikle kentleşmeyle birlikte (kırsalın boşalması ile birlikte) dedeler ve tâliplerin birbirinden kopması, yeni nesillerin geleneksel kurumlardan uzaklaşması nedeniyle bu kurumun yerini yeni kurumlar almıştır (İslam Ansiklopedisi, t.y.).⁶

Tarihsel süreçte tecrübe edilen ikili kontrol mekanizmalarının bir diğer örneği ise Osmanlı’da ekonomik hayatı ve zanaatı (esnafı) denetlemeyi sağlayan lonca sistemidir (Akbulut, 1998:35). Bu sistemde lonca teşkilatı sorumluluğundakileri devletten önce kendisi denetlemekteydi. Bir tür güvenlik mekanizması olarak da değerlendirilebilen bu sistemlerde devlet tebaa ile doğrudan muhatap olmadan kontrol sağlayabilmekteydi.

Geçmişten günümüze kadar çeşitli alanlarda da devam eden ikili kontrolün dışında devletin doğrudan kontrol mekanizmaları da mevcut olup bunun en somut örneği ise emniyet (adli ve idari açıdan) teşkilatlanmalarıdır. Özellikle hukuk devleti ilkeleri ile üniter ve ulus devlet yapısının da bir gereği olarak emniyet teşkilatlanmaları (Emniyet, Jandarma vd. kolluklar) örneğin bir suç durumunda gruplar aracılığıyla değil şahıs veya şahıslarla doğrudan temas kurmaktadır.⁷

Türkiye’de sosyal kontrol mekanizmalarının genel olarak dünyadaki diğer örneklerle benzerliklerinin olduğunu söylemek mümkünse de Türkiye’de endüstrileşmenin ve kentleşmenin geç döneme tekabül etmesi ve Batılı ülkelerden farklı bir seyir izlemesi nedeniyle konunun farklı ele alınması gerekmektedir. Özellikle 1980 sonrası süreçte kırsal alanda nüfusun giderek azalması/boşalması ve şehirlerde ve büyükşehirlerde yaşanan nüfus patlaması ile kırsal kontrol mekanizmalarının kentlerde hemşeri dernekleri, cemaatler, cemiyetler, STK’lar vd. benzeri sosyal gruplara dönüştüğü söylenebilir. Aynı zamanda kırdan kente göç ile özellikle büyük kentlerde hizmet sektörünün yanı sıra (ilk zamanlar işporta vb. dâhil) sanayi kuruluşlarında istihdam olunması ile de Türk milletinin sosyal kontrol mekanizmalarında çeşitli

⁶ Türkiye’de tarihsel süreçte kırsalda ve halen mahalle kültürünün devam ettiği kentlerde geleneksel sosyal kontrol mekanizmalarının etkisinin azalarak da olsa devam ettiğini söylemek mümkündür.

⁷ Bununla birlikte bireyselleşme konusunda yeterli ilerlemenin kaydedilemediği sosyal kesimlerde veyahut gruplarda ise bu noktada çeşitli zamanlarda gerilimler de yaşanabilmektedir.

dönüşümler yaşanmıştır. Artık bir yandan mekânsal değişimle birlikte kırsaldaki geleneksel kontrol mekanizmaları değişerek ve dönüşerek kente taşınmıştır. Bunun yanı sıra kentsel hayatın resmi sosyal kontrol araçları olan birçok mekanizma (kamu kuruluşları, emniyet, sendika vd.) kişiler için artık hayatın bir parçası haline gelmiştir.

İnternet ve diğer sosyal medya⁸ araçlarının da günümüzün en önemli sosyal kontrol mekanizması olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Zira artık günümüzde insanları çevreleyen veyahut insanların kendilerini ifade ettikleri alan fiziki mekân ve sosyolojiden büyük oranda kopmuş ve sanal dünyaya açılmış durumdadır. 30-40 yıl öncesine kadar olabildiğince dar çevrede yaşanan, gündelik hayatta sınırlı sayıda insanla diyalog kurulabilen ve sınırlı kaynaktan bilgi alınabilen bir durum hâkim iken günümüzde sınırsız sayıda insan ve kaynakla irtibat kurabilmek, sanal arkadaşlıklar edinebilmek, sanal cemiyet kurabilmek veyahut üyesi olabilmek olağandır.⁹ Ayrıca günümüzde kapalılığın esas şeffaflığın (açıklığın) istisna olduğu eski kapalı toplum yapısı yerini kapalılığın istisna şeffaflığın esas olduğu açık toplum yapısına bırakmış durumdadır. Bu durum sosyal kontrol mekanizmaları açısından da önemli bir değişime işaret etmektedir. Esasen kapalı toplum yapısı içerisinde sosyal ayıplamanın/dışlamanın yaptırım gücü günümüzde sosyal medya toplumunda yetişen ve bunun psikolojik/sosyolojik dönüşümünü yaşayan yeni jenerasyon için geçerli değildir veyahut daha az geçerlidir. Dolayısıyla kapalı ve dar çevre toplumda toplumsal dışlamanın/ayıplamanın artık bir sosyal kontrol mekanizması olarak eski etkinliğine haiz olmadığını söylemek mümkündür.¹⁰ Esasen burada “sosyal” olanın da değiştiğini belirtmek gerekir. Bu noktadaki sosyallik artık kapalı dar çevreden müteşekkil olmaktan çıkabilmekte, ulusal hatta uluslararası bir boyut kazanabilmektedir. Aynı zamanda sosyal kontrolün günümüzde sosyal cezalandırma aracına da döndüğü göz önünde bulundurulduğunda bu mekanizmanın da bir kontrole ihtiyaç duyduğu aşikârdır. Zira sosyal medyanın üzerine kurulu olduğu teknolojik alt yapının

⁸ Sosyal medya; “kullanıcılarca oluşturulan içeriğin paylaşılmasına olanak sağlayan, iletişim, sosyalleşme, oyun, vakit geçirme, resim veyahut video paylaşımı vb. sosyal aktivitelerin bulunduğu ve çevrimiçi topluluk oluşumuna olanak sağlayan internet siteleri” olarak tanımlanabilir (Andreasen, vd., 2017; Best vd., 2014).

⁹ “We Are Social ve Hootsuite”ın yaptığı araştırmaya göre Türkiye’de 2022 Ocak itibarıyla sosyal medya kullanıcı sayısı önceki yıla göre 8,9 milyon (%14,8+) artarak 68,9 milyona ulaşmıştır. Bu sayı toplam nüfusa oranlandığında ise % 80,8’e tekabül etmektedir. En çok kullanılan sosyal medya platformları ise “YouTube, Instagram, Facebook TikTok, Twitter, Facebook Messenger, Snapchat, LinkedIn ve Pinterest”tir (Wearesocial, 2022).

¹⁰ Günümüzde sosyal medya platformlarındaki “beğenmeme (dislike atma vb.), olumsuz yorum yapma veya paylaşma, olumsuz içerik oluşturma” gibi linç kültürü vd. birçok sosyal medya davranışının yeni dönemin sosyal kontrol mekanizmalarından olduğu söylenebilir.

kontrolünün de çok kolay olmadığı, manipülasyona açık olduğu, toplumsal vicdanı her zaman temsil etmediği, algı yönetimine açık olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçekliktir.

SONUÇ

Toplumunu denetleme ve düzeni sürdürme ile çatışma, sapma, suç vb. durumlardan bireyleri koruma gibi çeşitli sosyalleşme süreçlerinden geçirme amacıyla uygulanan mekanizmalardan oluşan sosyal kontrol; toplumların var olabilmesi için ve varlıklarını sürdürebilmeleri için hayati önemdedir. Günümüzde kamusal, ekonomik, sosyal, teknolojik vd. birçok alanda yaşanan gelişmeler sonrasında sosyal kontrol mekanizmaları daha kurumsal bir görünüme haiz olmakta ve özellikle yönetim mekanizması olarak geçmişten günümüze önemli bir dönüşüm geçirmektedir.

Günümüzde teknolojik kabiliyet ve imkânların artması ile sosyal kontrol daha da ileri bir noktaya varmış, icat edilen her yeni gözetleme uygulama ve aygıtı ile bir nevi sosyal kontrol mekanizması uygulamalarına dâhil olmuştur. Burada her dönem geçerli olan faktörlerin başında ise (gerek resmi gerekse gayri resmi) kontrol mekanizmaları uygulamalarında gözetlemenin gücü ve etkisinden faydalanılmış olması gelmektedir. Aktörler ve araçlar ne kadar değişse de gözetleme kontrolün değişmeyen unsurudur. Bununla birlikte gözetlemenin yaptırımını aktörler, mekânlar ve araçların değişimi ve dönüşümü ile birlikte de değişmiş ve dönüşmüştür. Bu dönüşümde hiç şüphesiz “birey” de dönüşmüştür. Gayri resmi sosyal kontrol mekanizmalarının etkisinin azaldığı bireyin üzerinde, resmi kontrol mekanizmalarının ise dolaylı ya da doğrudan etkinliğinin arttığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abacı, N. (2001). *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akbulut, İ. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Osmanlı ve Kıbrıs Adalet Düzeni*. GİRNE: Cem Matbaacılık.
- Anderson, J. C., Gerbing, D. W. (1988). “Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach”, *Psychological Bulletin*. 103(3). 411.
- Bayramoğlu Alada, A. (2008). *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi Yayınları.

- Best, P., vd. (2014). “Online communication, social media and adolescent wellbeing: A systematic narrative review”, *Children and Youth Services Review*. 41, 27-36.
- Brukner, L.(2020). *Çocuklar İçin Otokontrol*, (Çev) Erdoğan, İ. Sola Unitas Yayınları.
- Candan, K. (2018), “Allah’tan Kork, Kuldun Utan!”, Erişim Adresi https://www.tavsiyeediyorum.com/uzmanyazisi_4659.htm (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- Cansever, T. (1996). *Osmanlı Şehri*. (ed.) Akyüz, V., Ünlü, S. İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler. İstanbul: İlke Yayınları. (ss. 373-388).
- Clark, A. L., Gibbs, J. P. (1964). “Social control: a reformulation”, *Soc. Probs.* 12, 398.
- Cohen, S. (1990). *Visions Of Social Control*, 5. B. Cambridge, Polity Press.
- Dönmezer, S. (1982). *Sosyoloji*, 8. B, Ankara: Savaş Yayınları.
- Durkheim, E. (2020). *Toplumsal İşbölümü*. (çev) Ozankaya, Ö., 4. B, İzmir: Cem Yayınevi.
- Durkheim, E. (1984). *The division of labor in Society*, (Çev) Halls, W.D. Free Press.
- Durkheim, E. (2005). *Suicide: A study in sociology*. Routledge Classics, 2nd Edition.
- Fichter, J. H. (2016). *Sosyoloji Nedir*. (çev) Çelebi, N. 3. B, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Garland, D. (2001). *The Culture Of Control: Crime And Social Order In Contemporary Society*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Gibbs, J. P. (1977). “Social control, deterrence, and perspectives on social order”, *Social Forces*, 56(2), 408-423.
- Goldman, P., ve Van Houten, D. R. (1977). “Managerial strategies and the worker: A Marxist analysis of bureaucracy”, *Sociological Quarterly*, 18(1). 108-125.
- Heegaard, M.E.(2021). *Öfkemi Kontrol Etmeyi Öğreniyorum*, (Çev) Kınık, C. İletişim Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1995). *The Age of Extremes 1914-1991*, London: Abacus.
- Hollinger ve Clark A.L. (1982). “Formal and Informal Social Controlsof Employee Deviance”, *The Sociological Quarterly* 23 (Yaz):333-343.
- Homans, G. C. (1931). *The human group*, Routledge.

- Innes, M. (2003). *Understanding Social Control*, (ed) Maguire, M. Berkshire, England: Open University Press.
- İçli, T. G. ve Burcu, E. (1993). “İnformal Sosyal Kontrolün Sağlanmasında Ailelerin Gelir ve Eğitim Düzeyinin Önemi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10. S. 1
- İslam Ansiklopedisi (t.y.). *Düşkünlük*. Erişim Adresi <https://islamansiklopedisi.org.tr/duskunluk>, (Erişim Tarihi: 03.01.2022)
- Janowitz, M. (1975). “Sociological Theory and Social Control”, *American Journal of Sociology*, C. 81, No: 1.
- Mantran, R. (1991). *16. ve 17. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, İstanbul: Eren Yayıncılık, s.54.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (çev) Akınhay, O., Kömürcü, D., Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- McCahill, M. (2002). *The Surveillance Web: The Rise of Visual Surveillance in an English City*, Devon, Willan Publishing.
- Meier, R. F. (1982). “Perspectives on the concept of social control”, *Annual Review of Sociology*, 8(1). 35-55.
- Ortaylı, İ. (2001). *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Oxford Sözlük (t.y.). *Social Control*, Erişim Adresi <https://www.oxfordreference.com/search?q=social+control&searchBtn=Search&isQuickSearch=true> (Erişim Tarihi: 02.02.2022).
- Önderman, M. (2007). *Türkiye’de Devlet, Sosyal Kontrol ve Öznellik*, İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Özcan, B. (2001). “Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 1. S. 1. ss. 129-151.
- Pitts, J. R. (1968). *Social Control*”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, (ed) Sills, D.L. USA: The Macmillan Company & The Free Press, C. 14, s. 382.
- Ross, E. A. (1896). “Social control”, *American Journal of Sociology*, 1(5), 513-535.

Smith, C.D. (2006). *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, NY: Bedford. s.329.

Tan, E.M.(1981). *Toplumbilime Giriş Temel Kavramlar*, Ankara: Sevinç Matbaası.

TDK (t.y.a) “*Toplum*”, Erişim Adresi <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 03.01.2022).

TDK (t.y.b) “*Özdenetim*”. Erişim Adresi <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 03.01.2022).

We Are Social (2022). *Digital 2022: Another Year Of Bumper Growth*, Erişim Adresi <https://wearesocial.com/us/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2/>, (Erişim Tarihi: 19.04.2022)

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (Vol. 1), University of California Press.

Young, J. (1999). *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*, London: Sage.